

L'ARQUEOLOGIA ENS PARLA DE LITÚRGIA BAPTISMAL A SON PERETÓ (MANACOR, MALLORCA).

NOTA SOBRE LA INTERPRETACIÓ DE NOVES
DADES CIENTÍFIQUES PUBLICADES RECENTMENT

per Cristina GODOY FERNÁNDEZ

RESUM

L'objectiu d'aquest article és presentar una sèrie de consideracions sobre la funcionalitat litúrgica del baptisteri mallorquí de Son Peretó (Manacor). Aquest baptisteri ha tingut moltes interpretacions controvertides, suscitades per unes excavacions realitzades amb una metodologia antiquada. Ara, per sort, s'han publicat els resultats científics de les excavacions efectuades entre 2005 i 2016, la qual cosa permet endinsar-nos una mica més en la reconstrucció dels ritus de la litúrgia baptismal en les dues fases del baptisteri: una datada entre el segle v i principis del segle vi, d'època vàndala, i l'altra, ja datable sota la dominació bizantina en ple segle vi.

Paraules clau: Baptisteri, Son Peretó, arqueologia cristiana, litúrgia baptismal, antiguitat tardana.

ARCHAEOLOGY SHEDS LIGHT ON BAPTISMAL LITURGY AT SON PERETÓ (MANACOR, MAJORCA). A NOTE ON THE INTERPRETATION OF RECENTLY PUBLISHED NEW SCIENTIFIC FINDINGS

ABSTRACT

This article presents a set of considerations on the liturgical functionality of the Majorcan baptistery of Son Peretó (Manacor). This baptistery has been the subject of many controversial interpretations arising from excavations

carried out by outdated methods. Fortunately, now the scientific results of the excavations carried out between 2005 and 2016 have been published, allowing us to delve a little deeper into the reconstruction of the baptismal liturgy rites in the baptistery's two phases: the first between the 5th century and the early 6th century, in the Vandal period, and the other now datable to the midst of the 6th century, under the Byzantine domination.

Keywords: Baptistery, Son Peretó, Christian archaeology, baptismal liturgy, Late Antiquity.

INTRODUCCIÓ

El jaciment arqueològic de Son Peretó a Manacor, a l'illa de Mallorca, és una de les joies de l'arqueologia cristiana hispànica. Consta d'una basílica d'uns vint-i-tres metres de llarg per uns catorze d'ample, amb un baptisteri als peus, al seu cantó oest, a més d'altres ambients disposats a la zona occidental del conjunt. Descoberta l'any 1912 per mossèn Joan Aguiló, la basílica va aportar una de les col·leccions més importants de mosaics de les illes Balears i d'Hispania que emparenta aquesta església amb d'altres del nord d'Àfrica i de la Mediterrània occidental sota la influència bizantina, vers el segle vi. Als anys seixanta van tenir lloc les excavacions de Domingo Iturgáiz, qui va donar a conèixer als especialistes internacionals les peculiaritats d'un baptisteri amb dues piscines aptes per a la immersió. L'any 1967 Pere de Palol va dur a terme la primera intervenció arqueològica, i va reprendre l'excavació entre 1981 i 1984 al sud i a l'oest del baptisteri. De 2005 a 2016 es van efectuar les excavacions més recents, dirigides per un equip format per Mateu Riera Rullan, Miguel Ángel Cau i Magdalena Salas, que han publicat una monografia sobre el baptisteri de Son Peretó, en la qual presenten els resultats de les seves actuacions, així com també els de les campanyes de Pere de Palol, tant pel que fa als materials, com a les planimetries i les fotografies conservades al Fons Palol, preservat a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (ICAC).¹

1. Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó (Manacor, Mallorca, islas Baleares): Siglos v al viii dC*, Oxford, Archaeopress, 2022, col·l. «Limina / Límites: Archaeologies, Histories, Islands and Borders in the Mediterranean», núm. 8.

EL DEBAT SOBRE LA FUNCIONALITAT LITÚRGICA DE DUES PISCINES BAPTISMALS EN EL MATEIX BAPTISTERI

D'ençà del seu descobriment — ara fa més de cent deu anys —, el baptisteri de Son Peretó ha estat motiu de debats entre els arqueòlegs arran de les seves particularitats una mica atípiques, com l'aparició de dues piscines aptes per al baptisme, una d'oriental, més gran i més profunda, i l'altra, una mica més petita però igualment apta per realitzar un baptisme per immersió d'infants d'entre quatre i deu anys. Com que les excavacions realitzades en aquell moment no van poder aclarir la relació temporal existent entre les dues piscines, per manca de mètodes científics, tothom va donar per fet que eren contemporànies, sobre la base de la tipologia establerta i difosa al segle VI. Aquesta deducció va portar a les formulacions més estrafolàries sobre la seva funcionalitat simultània: unes de caire pràctic (diferenciació entre homes i dones, o entre infants i adults) i d'altres interpretacions determinades per necessitats del ritu litúrgic, com ara el rentament de peus o la contenció d'olis per a les uncions prebaptismals o postbaptismals.

Com ja vaig defensar fa molt de temps, el cas de Son Peretó — amb les dues piscines principals, conegudes els anys noranta — no s'ajusta a la mateixa problemàtica sobre la funció d'una piscina principal i d'altres piles auxiliars més petites.² Argumentava en aquell moment, analitzant-ne només l'estructura arquitectònica, que no hi ha espai suficient entre el

2. Cristina GODOY FERNÁNDEZ, «Reflexiones sobre la funcionalidad litúrgica de las pequeñas pilas junto a las piscinas mayores en los baptisterios cristianos hispánicos», a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca 1985)*, t. II, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1986, p. 125-135; íd., «Baptisterios hispánicos (siglos IV al VIII). Arqueología y liturgia», a *Actes du XIème Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon-Vienne-Grenoble-Aosta, 1986)*, Roma, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana i École Française de Rome, 1989, p. 607-634. D'aquest particular de les piles auxiliars, Lucia Orlandi se n'ha ocupat per la *pars orientis* de l'Imperi, de la qual és especialista: Lucia ORLANDI, *Battesimo e battisteri nella Tarda Antichità: Ritualità, architettura, spazio sociale*, tesi de doctorat, Universitat de Bolonya en cotutela amb la Universitat de la Sorbona de París, 2017, p. 257-282; íd., «Note sull'utilizzo delle vasche accessorie ai fonti battesimali del Mediterraneo tardoantico (IV-VII sec.)», a Chiara CECALUPO, Giovanna Assunta LANZETTA i Priscilla RALLI (ed.), *Ricerche di Archeologia Cristiana, Tardantichità e Altomedioevo (1st International conference of PhD students Rome, 5th-7th February 2018)*, Oxford, Archaeopress, 2019, p. 26-36. Tornaré sobre el tema una mica més endavant.

costat oriental de la piscina gran –per on se suposa que sortien els neòfits– i el mur de separació entre el baptisteri i la basílica; aquest fet és una prova irrefutable que, quan van refer el baptisteri en la seva segona fase i van erigir una nova piscina al centre del nou ambient baptismal, la piscina gran va ser obliterada. Per tant, ja no es pot considerar l'ús simultani de les dues piscines.

Aquesta proposta va convèncer els arqueòlegs que, des de 2005 fins a 2016, van endegar l'etapa més recent del projecte d'excavacions de Son Peretó –Mateu Riera, Miguel Ángel Cau i Magdalena Salas–, i tot just han publicat els resultats dels seus treballs l'any 2022.³ Arran de les obres de restauració portades a terme l'any 2008, van procedir a l'aixecament de la piscina occidental, amb un desplegament espectacular d'una grua, procés que van documentar i publicar puntualment.⁴ Aprofitant l'avinentsa, van excavar la fonamentació d'aquesta piscina i van trobar restes del morter de la piscina gran utilitzat per cimentar la piscina petita. Això prova que la instal·lació baptismal de la primera fase va ser terraplenada en el nou programa constructiu de la segona fase.⁵ Per si aquesta evidència no fos suficientment convincent, els arqueòlegs van realitzar una sèrie d'anàlisis arqueomètriques –químiques i petrogràfiques– dels morters de les dues piscines, les quals palesen una composició totalment diferent,

3. Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...* El treball pluridisciplinari i en equip fa d'aquest projecte un dels més destacats i modèlics de l'arqueologia cristiana dels darrers temps.
4. Margalida MUNAR i Bernat BURGANYA, «Anexo II. La restauración del recinto bautismal de Son Peretó», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 297-304.
5. Mateu RIERA, Miguel Ángel CAU i Magdalena SALAS (coord.), *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Manacor, Ajuntament de Manacor, 2012; Mateu RIERA, Margalida MUNAR, Sílvia ALCAIDE i Miguel Ángel CAU, «El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca): projecte de revisió i adequació», a *I^a Trobada d'Arqueòlegs de les illes Balears (Manacor, 2006)*, Palma, Consell Insular de Mallorca, Departament de Cultura i Patrimoni, 2009, p. 111-119; Mateu RIERA, Miguel Ángel CAU i Magdalena SALAS, «Noves dades sobre la cronologia dels baptisteris i del sector sud de Son Peretó (Mallorca, Illes Balears)», a Jordi LÓPEZ VILAR (ed.), *Tarraco biennal: Actes: 4^t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic: VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Tarragona, 21-24 de novembre de 2018)*, Tarragona, Universitat Rovira i Vigili i Institut d'Estudis Catalans, 2019, p. 323-333.

cosa que demostra una execució diacrònica.⁶ La qüestió, doncs, sembla definitivament resolta: les piscines no poden tenir una funció simultània. No està gens clara, però, la funció de les piles auxiliars que havia generat – per error, com ja he assenyalat – tot aquest debat. La reexcavació del baptisteri encara ens tenia reservada una altra sorpresa.

LA TROBALLA DE SENGLES PILES A BANDA I BANDA DEL BRAÇ ORIENTAL DE LA PISCINA GRAN

Efectivament, van aparèixer dues cubetes de planta quadrada a banda i banda de la piscina gran, la més antiga, la part superior de les quals també s'havia vist molt malmesa per la construcció de la segona fase del baptisteri i les tombes situades al costat de la piscina baptismal oriental.⁷ Estructuralment, aquestes piles formen part del programa de la piscina gran, cosa que s'ha pogut comprovar per la imbricació de les seves fonamentacions i que es va poder observar durant l'excavació. També durant la intervenció arqueològica, que va permetre excavar els nivells d'amortització d'aquestes cubetes, es va recuperar una moneda de bronze – AE3 – encunyada entre el 351 i el 360, en el rebliment de la cubeta septentrional, que marcaria la data *post quem* per a l'abandonament d'aquest dispositiu baptismal.⁸ De fet, M. Riera i M. A. Cau proposen una datació per a aquesta primera fase del baptisteri del segle IV o V o, com a molt tard, de principis del segle VI, basant-se en arguments ceramològics i també de carboni 14 obtingut de les tombes d'aquest període.⁹

6. Domenico MIRIELLO, Miguel Ángel CAU, Alessandra PECCI, Andrea BLOISE, Gino Mirocle CRISCI i Mateu RIERA, «Caracterización arqueométrica de morteros y revestimientos del yacimiento tardoantiguo de Son Peretó (Mallorca, islas Baleares)», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 213-228; especialment p. 227-228.
7. Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 103-109.
8. *Ibid.*, p. 103. Tanmateix, cal tenir present que aquest tipus de moneda del segle IV té una circulació monetària que perdura fins al segle VI, com ha demostrat Teresa MAROT, «Aproximación a la circulación monetaria en la península ibérica y las islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas», *Revue Numismatique*, 152 (1997), p. 157-190; cf. *id.*, «Fichas de las monedas halladas en el Sector Baptisterio de Son Peretó», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 305-310.
9. *Ibid.*, p. 258-259. Aquesta datació faria encara més residual la circulació monetària de l'AE3 esmentat.

Malauradament, per diversos motius del desenvolupament del projecte arqueològic, no es van poder dur a terme les anàlisis arqueomètriques dels morters també en les cubetes petites, com sí que es van fer de les dues piscines grans. Sens dubte, segurament haurien aportat unes dades clarificadores sobre la seva funció. En alguns casos s'ha pogut descriure que aquests tipus de piles auxiliars no presenten el mateix *opus signinum* impermeabilitzat que el de les piscines principals, com en el cas de Casa Herrera (Mèrida, Badajoz). Aquest argument el vaig interpretar com a prova que les cubetes no devien contenir aigua i que la seva funció era la col·locació dels ministres del baptisme —preveres i diaques i/o acòlits— per raons d'ordre pràctic i també litúrgic, arran de la polèmica de la condemna del rebaptisme tan a l'ordre del dia en aquell moment, a causa de les desviacions herètiques, sobretot de l'arrianisme.¹⁰

En aquests moments ja no estic segura de quina devia ser la funció d'aquestes piles auxiliars properes a una piscina baptismal principal. Així mateix, continuo pensant —com ho manifestava l'any 1986— que no es poden entendre com un mateix fenomen al qual correspongui una única funció litúrgica.¹¹ Més que fer arguments propositius, veig més clar desestimar algunes de les hipòtesis que s'havien formulat en relació amb aquesta qüestió:

a) La funció com a cubetes per al baptisme d'infants. Com ja vaig expressar en aquell moment, el baptisme de criatures s'havia produït des dels temps més antics i, per tant, es podien ajustar a la pràctica en qual-sevol dispositiu. En piscines grans i profundes, jugant amb la quantitat d'aigua vessada a la piscina, o bé sostingudes per un adult. També està previst en els usos litúrgics la utilització de *vasa*, una mena de gibrell mo-

10. Cristina GODOY FERNÁNDEZ, «Reflexiones sobre la funcionalidad...»; *id.*, «Baptisterios...»; *id.*, *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona i Autoritat Portuària de Tarragona, 1995, p. 290. Amb tot, ja no estic tan segura que aquesta fos la funció d'aquestes piles —almenys en tots els casos—, i és precisament la troballa de Son Peretó la que posa més objeccions a aquella proposta interpretativa funcional que vam formular fa tants anys.

11. Cal destacar l'anàlisi de Lucia Orlandi, en què dissecciona cada una d'aquestes propostes. Curiosament, sembla que la hipòtesi que vaig formular llavors sobre el lloc ocupat pel ministre celebrant i el seu ajudant és la que més la convenç, tot i que no per a tots els casos: Lucia ORLANDI, *Battesimo e battisteri...*, p. 257- 282; *id.*, «Note sull'utilizzo delle vasche accessorie ai fonti battesimali...».

ble que facilitaria el baptisme de nadons. No m'imagino els ministres del baptisme ajupits per terra per poder batejar els infants en aquesta mena de cubetes. A més, no té cap solta proposar una funció per discriminar el lloc de baptisme d'adults i d'infants, perquè amb una per a cada ús n'hi hauria prou, i no caldria que n'hi hagués dues de petites, com és el cas.

b) Interpretades com a contenidors dels olis d'unció prebaptismal o postbaptismal. Aquesta hipòtesi se'm fa molt difícil d'acceptar per una raó ben senzilla: que l'oli era molt preuat per malbaratar-lo, com hauria passat si s'hagués abocat en forats o cubetes no gaire ben impermeabilitzades. Tampoc tindria raó de ser la duplicitat de piles per a aquesta funció. L'objecció, però, més important — considero — és que les notícies que tenim sobre les uncions peribaptismals — ja siguin dels pares de l'Església o dels textos litúrgics — preveuen la utilització de crismeres, recipients litúrgics creats per contenir els sants olis, ja sigui el dels catecúmens o el dels malalts. La seva benedicció es feia sobre l'altar en el decurs de la missa crismal que havia d'oficiar el bisbe, i es repartia als diversos preveres de la diòcesi, justament per simbolitzar la comunió de les parròquies i per reconèixer únicament al bisbe la potestat d'admetre finalment els nous membres de la comunitat, mitjançant la confirmació o consignació. Tornarem sobre aquesta qüestió més endavant.

c) Utilitzades com a piles per al rentament de peus. Per a aquesta hipòtesi també ens trobem l'escull de la duplicitat de piles petites, quan amb una n'hi hauria prou. En aquesta proposta cal distingir entre aquells que suggereixen una funció d'ordre pràctic o higiènic, si es vol, i els que defensen una funcionalitat litúrgica. Per a aquesta darrera s'invoca el *pedilavium* o rentament de peus que, segons testimoni de sant Ambròs,¹² es feia a la litúrgia milanesa amb els neòfits, tan bon punt sortien de la piscina baptismal, a diferència del que es feia a Roma. Encara més antic és el testimoni que aquesta pràctica es feia també a Hispània a començaments

12. Sant Ambròs, *De sacramentiis*, III, 1; *De mysteriis*, VI, 31.

del segle IV, per la prohibició que en feia el cànon 48 del Concili d'Elvira.¹³ En qualsevol cas, la pràctica del *pedilavium* associat al baptisme va anar desapareixent per acabar vinculat a la celebració de la caritat el Dijous Sant en el marc de la celebració de la Cena del Senyor, per influència de la litúrgia romana. A sant Agustí tampoc li agradava el rentament de peus dins del baptisme i comminava el seu amic Genadi a celebrar-lo el Dijous Sant.¹⁴ Encara a finals del segle VII, el cànon 4 del Concili XVII de Toledo (694) prescriu que es faci el *pedilavium* el Dijous Sant. D'altra banda, com ja he expressat en un altre lloc, el ritu del rentament de peus implica que el ministre oficiant se cenneixi una tovallola i s'agenolli davant dels fidels, portant un gibrell – una *pelvis*, diuen els textos – i una gerra per abocar l'aigua, tal com l'Evangeli segons sant Joan explica que Jesús ho va fer amb els seus deixebles (Jn 13,4-11). Aquesta acció, doncs, no s'avé amb l'escenari d'aquests dispositius.¹⁵

13. Aquests arguments ja els vaig desenvolupar a Cristina GODOY FERNÁNDEZ, «Los ritos bautismales en la antigüedad tardía: una lectura arqueológica desde los textos escritos», a Julia BELTRÁN DE HEREDIA i Cristina GODOY FERNÁNDEZ (ed.), *La dualitat de baptisteris en les ciutats episcopals del cristianisme tardoantic: Actes del I simposi d'Arqueologia Cristiana (Barcelona 26-27 de maig de 2016)*, Barcelona, Ateneu Universitari Sant Pacià, 2017, col·l. «Studia Archaeologiae Christianae», núm. 2, p. 173-198, especialment p. 190-191. Cf. també Víctor SAXER, *Les rites de l'initiation chrétienne du Ier au VIe siècle: Esquisse historique et signification d'après leurs principaux témoins*, Spoleto, Centro di Studi sull'alto Medioevo, 1988, p. 347. Sobre el particular, cf. Pier Franco BEATRICE, *La lavanda dei piedi*, Roma, Liturgiche, 1983.
14. Sant Agustí, *Epist.* 55, 18; M. RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol. II, Madrid, BAC, 1956, p. 707.
15. Ens crida l'atenció que els excavadors de Son Peretó es decantin per l'ús com a rentapeus d'aquestes cubetes, tot i que no són taxatius en aquesta interpretació: Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 263. Tanmateix, cal tenir en compte el que subratllen els excavadors sobre la probabilitat que aquestes cubetes continguessin aigua, atès que una de les unitats estratigràfiques que farcien la cubeta septentrional estava formada per llims, formats per la presència d'aigua (*ibid.*, p. 263). Tot i així, que hi hagués hagut aigua no vol dir que es fessin servir per a la cerimònia del *pedilavium*, com he apuntat.

LA REFACCIÓ DEL BAPTISTERI EN LA SEGONA FASE I LA INFLUÈNCIA DE MODELS BIZANTINS, UN CANVI DE RITU LITÚRGIC?

Un dels aspectes més destacables de la feina publicada per l'equip encapçalat per M. Riera és la interpretació de la seqüència arqueològica de les seves estructures i la seva evolució cronològica. S'han pogut individualitzar tres fases diacròniques de l'àmbit del baptisteri. La fase I, que comprèn la piscina gran (figura 1), situada a l'extrem oriental, d'una manera –com ja he assenyalat– que denota una relació forçada amb el mur occidental de l'àmbit de la basílica, raó que fa pensar que el primer baptisteri tindria una mida una mica més petita. La fase II està més ben definida: es construeix una nova piscina, la petita –a l'oest de la primera–, que ocupa una posició central del nou espai baptismal, el qual seria per aquesta raó una mica més gran (figura 2). Per contra, aquesta nova piscina es fa relativament més petita, sobretot pel que fa a la fondària i també per la seva ubicació més aixecada sobre el paviment i més còmode per a l'oficiant del baptisme. Aquesta remodelació de soca-rel del primer baptisteri va anar acompanyada –segurament– d'una transformació de l'espai litúrgic de la basílica, precisament per la connexió del mur oest amb el baptisteri, aspecte sobre el qual penso que hauríem de parar una mica més d'atenció en intervencions futures.

Figura 1. Vista de la piscina gran més antiga de Son Peretó amb sengles cubetes a banda i banda del costat occidental i que pertany a la fase I, datada entre els segles IV i V o inicis del VI. Fotografia de l'autora.

Figura 2. Vista del baptisteri de Son Peretó des de l'oest. En primer pla, la piscina petita, datada entre el 480/500 i el 540/570, on s'han trobat restes d'oli. Fotografia de l'autora.

En aquest sentit, resulta molt rellevant l'estudi arquitectònic i de modulació que han realitzat Josep Maria Puche i Iván Fernández Pino, de l'ICAC, els quals arriben a conclusions molt interessants.¹⁶ La primera que cal assenyalar és una primera fase de la basílica, la qual condiona plenament la remodelació de la segona fase. Els estudis mètrics portats a terme per aquests dos investigadors i aplicats a l'evolució de l'edifici han revelat la combinació de dues modulacions diferents: una de romana, amb el peu romà —de proporció $\sqrt{2}$ — a la basílica més antiga, i una modulació bizantina, basada en la proporció àuria, també anomenada F, regida pel peu grec, el *podós* bizantí, en una segona fase. Aquest fet és interpretat per Puche i Fernández com a prova de l'existència de dos edificis de culte, un de més antic, de tradició romana, i un segon, resultant d'una remodelació practicada en un moment posterior i que en qualsevol cas hauria de ser posterior a la conquesta bizantina de les Balears, l'any 534.¹⁷ Els resultats obtinguts a partir de la mètrica arquitectònica són arguments que sumen

16. Josep Maria PUCHE i Ivan FERNÁNDEZ PINO, «El baptisterio de la segunda fase de Son Peretó. Análisis arquitectónico y propuesta reconstructiva», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 235-256.
17. *Ibíd.*, p. 246-247. Els autors subratllen la importància d'aquesta influència bizantina almenys en el promotor de la refacció en qüestió.

a l'hora d'establir una evolució cronològica del baptisteri, a partir de l'estudi dels materials i la seqüència arqueològica, els quals val a dir que, en aquest cas, coincideixen amb la proposta formulada pels arqueòlegs: la fase I, datada entre els segles IV i V — com a molt tard, fins a mitjan segle VI —,¹⁸ i la fase II, que daten entre el 480/500 i el 540/570. És tota una temptació relacionar-ho amb la conquesta bizantina. Tanmateix, com reconeixen Riera i Cau, cal tenir present que el baptisteri manté la mètrica romana, pròpia de la fase més antiga de la basílica, que sí que incorpora aquesta mètrica bizantina. També adverteixen que no existeix una certesa absoluta que el peu romà fos substituït pel bizantí i que no haguessin pogut conviure en un moment determinat (figura 3).¹⁹

Figura 3. Ortofotografia de la basílica i el baptisteri de Son Peretó, després de l'excavació de 2016 (fotografies amb dron: M. À. Escanelles; muntatge: J. M. Puche). Font: M. Riera, M. A. Cau i M. Salas (2022), p. 109, fig. 2185.

Sobre aquesta qüestió, a mi m'agradaria afegir que, si realment la influència bizantina va comportar tot aquest seguit de canvis arquitectònics en la basílica — una obra d'envergadura que segur que va ser costosa —, van mantenir la ubicació del baptisteri als peus del temple, seguint la tradició mediterrània, que veiem en altres basíliques hispàniques, com el

18. Mateu RIERA i Miguel Ángel CAU, «Los ambientes bautismales de Son Peretó entre los siglos V y VIII d.C.: a modo de conclusión», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 257-292, especialment p. 259.

19. *Ibid.*, p. 266.

Bovalar (Seròs, Lleida), Villa Fortunatus (Fraga, Osca), Gerena (Sevilla), Baños de la Reina (Calp, Alacant) o El Tolmo de Minateda (Albacete), a més de les basíliques episcopals de Barcelona i Terrassa, les cronologies de les quals oscil·len entre el segle IV i el VII.²⁰ I encara: no sabem fins a quin punt aquesta «influència bizantina» podria haver comportat una reorganització dels espais litúrgics i la incorporació d'un nou ritu. Aquesta és una incògnita que, de moment, resta sense resposta. Potser en un futur, quan es torni a excavar la basílica, s'obtindran noves dades en aquest sentit, tot i que —insisteixo— el baptisteri continua a l'extrem occidental i darrere del contracor, en una posició plenament hispànica, *retro sanctos*.²¹

LES ANÀLISIS DELS RESIDUS ORGÀNICS EN PISCINES I PAVIMENTS I LA LITÚRGIA BAPTISMAL A SON PERETÓ

Una de les dades més interessants des del punt de vista de la història de la litúrgia baptismal de Son Peretó és l'estudi dels residus orgànics en paviments i piscines que han portat a terme Alessandra Pecci i Miguel Ángel Cau.²² El mètode es basa en el fet que els materials porosos absorbeixen les substàncies líquides o semilíquides amb les quals entren en contacte, com per exemple les ceràmiques, i és una eina que pot ajudar a saber el contingut de molts envasos antics recuperats per l'arqueologia. En el cas dels morters i paviments dels baptisteris, aquests residus poden aportar unes informacions valuosíssimes des del punt de vista de la litúrgia.

Les mostres es varen obtenir tant de la piscina gran com de la petita. La piscina gran, arqueològicament més antiga —datada entre els segles IV

20. Cristina GODOY, *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas...*; íd., «La Sede de Egara en el contexto de la arquitectura cristiana hispánica durante la antigüedad tardía», a Julia BELTRÁN DE HEREDIA i Gemma GARCÍA LLINARES (ed.), *Les basíliques de la Seu Episcopal d'Ègara: centre i perifèria: VI Jornades de les Basíliques Històriques de Barcelona (13 i 14 de maig de 2021)*, Barcelona, Ateneu Universitari Sant Pacià, 2022, p. 171-197.
21. Cristina GODOY, «Provincias eclesiásticas y provincias litúrgicas en la antigüedad tardía hispánica. Algunas observaciones», a Carlo DELL'OSSO i Philippe PERGOLA (ed.), *Titulum Nostrom Perlege: Miscellanea in onore di Danilo Mazzoleni*, Ciutat del Vaticà, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2021, p. 466-484.
22. Alessandra PECCI i Miguel Ángel CAU, «Análisis de residuos orgánicos en pavimentos y piscinas del baptisterio de Son Peretó (Manacor, Mallorca)», a Mateu RIERA RULLAN, Miguel Ángel CAU ONTIVEROS i Magdalena SALAS BURGUERA (ed.), *Excavaciones en el baptisterio del conjunto eclesiástico de Son Peretó...*, p. 229-234.

i v —, segons sembla per la seva fondària — 105 cm —, era apta per a la immersió d'adults i, per descomptat, d'infants. La piscina petita, més recent, té una fondària de tan sols 55 cm, cosa que només la fa útil per a l'aspersió o infusió, i l'associem amb la presència bizantina a les Balears, posterior al 534 (figura 4). Totes dues piscines presenten àcid dehidroabiètic, que es relaciona amb la presència de resina d'arbres de la família de les *Pinaceae*, utilitzada com a brea per impermeabilitzar el *signinum*.²³ No ens ha d'estranyar, doncs, aquest fet, d'altra banda freqüent també en la impermeabilització d'àmfores, atès que la funció de les piscines era la de contenir aigua. Aquesta és la dada comuna a totes dues instal·lacions baptismals.

Figura 4. Ortofotografia del baptisteri de Son Peretó, després de l'actuació del 2016 (fotografies amb dron: M. À. Escanelles; muntatge: J. M. Puche). Font: M. Riera, M. A. Cau i M. Salas (2022), p. 109, fig. 2186.

23. *Ibid.*, p. 232.

En canvi, sí que s'han trobat dades diferenciadores entre les dues piscines. Els resultats demostren que, mentre la piscina gran no conté cap rastre d'altres substàncies vegetals, a la piscina petita s'han pogut identificar traces d'àcid palmític, àcid oleic i àcid esteàric, que denoten la presència d'un oli vegetal, probablement no d'oliva.²⁴ Com suggereixen els autors, aquesta circumstància es podria relacionar amb algun ritu litúrgic, que no defineixen. Però, quin?

El fet que aquest oli hagi deixat rastre, després de tants anys, per la permeabilitat dels morters vol dir, al meu entendre, que la substància hauria estat dipositada i en contacte directe amb el *signinum*. No crec que la unció del catecumen abans d'entrar a la piscina — parlo d'una unció prebaptismal — hagués estat motiu suficient per donar positiu en les anàlisis dels materials orgànics, atès que l'oli era aplicat sobre la pell del candidat, i en petites quantitats. No cal dir que la unció postbaptismal es feia un cop el neòfit sortia de la piscina, i per tant, no deixaria rastres a l'aigua. Així doncs, com es feien aquests tipus d'uncions en les tradicions litúrgiques? Se'n pot desprendre alguna conclusió a través de la història de la litúrgia?

La unció prebaptismal té un sentit d'exorcisme per enfortir el catecumen en la lluita contra el diable, com els atletes s'ungeixen abans del combat, tal com expliquen alguns pares de l'Església.²⁵ Aquest ritu està previst en la majoria de les tradicions litúrgiques i es feia prèviament a la renúncia a Satanàs, i, per tant, fora de la piscina i abans d'entrar-hi, en la part occidental, contra la qual renegaven del diable, i es giraven cap a orient, cap on feien la professió de fe. Fins i tot, en algunes tradicions litúrgiques, aquesta unció prebaptismal es produïa durant els anomenats *escrutinis*, quan els catecúmens s'inscrivien a l'inici de la quaresma per rebre el baptisme durant la Pasqua següent. Sol acompanyar el ritu de l'*Ephpheta* o *aperitio aurium*, mitjançant el qual es rememora el miracle de Jesús de la curació del sord i mut de naixement, que el ministre acompanya unguent el nas, les orelles i la boca amb oli o bé amb saliva, com es fa en algunes litúrgies orientals²⁶ i també a Milà, Torí, Aquileia, Ravenna,

24. *Ibid.*, p. 232.

25. «Unctus est quasi atleta Christi luctam huius saeculi luctaturus», deia sant Ambròs (*De sacramentis*, I, 2).

26. Irénée-Henri DALMAIS, *Las liturgias orientales*, Andorra, Casal i Vall, 1960, p. 63-65. Cf. també, per les tradicions occidentals, Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol. II, p. 676-678.

així com a Roma en la versió del Sacramentari gelasià – manuscrit del segle VIII, però que es pot considerar anterior, dels segles VI-VII –,²⁷ mentre que l'*Ordo Romanus XI* (XI OR) – dedicat al baptisme i que es considera un dels *ordines* més antics de la segona meitat del segle VII –²⁸ desconeix aquesta unció prebaptismal.²⁹

Pel que fa a la *consignatio* o crismació postbaptismal, val a dir que estava més generalitzada en totes les tradicions litúrgiques. Era el que feia al neòfit plenament cristià. L'administració d'aquesta unció inicialment estava reservada al bisbe, qui feia una creu a sobre del front del neòfit. Per això, aquesta part del ritu d'iniciació es va escindir i va donar lloc a la confirmació com un sacrament a part.³⁰ En qualsevol cas, com ja apuntava més amunt, aquesta unció difícilment hauria deixat rastres orgànics en el *signinum* de la piscina petita de Son Peretó, perquè és poc probable que es realitzés fora de l'aigua i perquè en alguns casos es feia transcorregut un temps després del baptisme.

Si la unció prebaptismal és poc probable que deixés traces d'oli en el morter de la piscina baptismal i la unció postbaptismal es feia en un altre escenari, un cop el neòfit havia sortit de l'aigua, a què pot respondre la presència d'oli impregnat en el *signinum* que ha estat identificat per les anàlisis químiques? Quin ritu de la litúrgia baptismal pot explicar-ho?

Com ja avançava més amunt, que l'oli hagi amarat el morter vol dir que hi devia estar en contacte directe i durant uns dies. En la litúrgia baptismal de les diverses tradicions, l'únic ritu que preveu la immersió d'oli a dins de l'aigua és la benedicció de la font. Aquesta cerimònia tenia per objectiu exorcitzar l'aigua dels mals esperits, invocant l'Esperit Sant amb oracions epiclètiques i, per tant, consagrar-la. Se'n té notícia ja des dels segles II (Ireneu de Lió i Climent d'Alexandria), III (Tertulià i sant Cebrià de Cartago) i IV (sant Agustí i sant Ambròs), amb fórmules dobles d'exorcisme i epiclesi.³¹ Des del punt de vista teologolítúrgic, no hi ha dubte

27. André CHAVASSE, *Le Sacramentaire Gélisien*, París, Desclée, 1958, p. 166-168.

28. Michel ANDRIEU, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Âge*, vol. I, Lovaina, Spicilegium Sacrum Lovaniense Bureaux, 1931, p. 467-493.

29. El Gelasià prescriu la unció del catecumen sobre el pit i les espatlles. Per a Ciril de Jerusalem, aquesta unció havia de cobrir tot el cos del cap als peus, aplicada per diaques i diaconesses per a les dones (Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol. II, p. 678).

30. Jaume FONTBONA, *Els sacraments de la iniciació cristiana*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica, 2013, col·l. «CPL Libri», núm. 13, p. 144.

31. Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol. II, p. 688-691.

que aquesta benedicció de la font era practicada per totes les tradicions litúrgiques, amb un contingut eucològic molt semblant que remet a una fórmula arquetípica comuna.

Per a la benedicció de l'aigua baptismal hi ha, tanmateix, un aspecte que ens interessa molt per entendre la presència de l'oli a la piscina de Son Peretó. Es tracta de la infusió del sant crisma en l'aigua baptismal, com un gest plenament epiclètic d'invocació de l'Esperit Sant. En les tradicions orientals, a partir del segle VI, tots els ritus preveuen el vessament de l'oli sant en la benedicció de la font, llevat del ritu caldeu, que prescriu fer el signe de la creu a sobre de l'aigua amb el recipient de l'oli.³² En tenim notícia per Dionís Areopagita — que escriu probablement des de Síria o Palestina entre el 485 i el 515 —, segons el qual es feia una triple immersió del *myron* o crisma en l'aigua en forma de creu;³³ per la descripció — tot i que no ho especifica —, cal pensar que es faria amb la crismera i que, per tant, no implicaria la mescla de l'oli a dins de l'aigua. També Sever d'Antioquia († 538) es fa ressò de la benedicció de la font baptismal amb la invocació del nom de Jesús i el signe de la creu traçat sobre les aigües,³⁴ però no esmenta el vessament del crisma.

Pel que fa a les tradicions litúrgiques occidentals, la primera vegada que es té notícia de la infusió del crisma per a la benedicció de l'aigua baptismal és a través de Gregori de Tours († 593), que l'esmenta per a Clermont (*Historia Francorum*, v, 11), a la piscina miraculosa d'Osen, a Lusitània (*In gloria martyrum*, I, 23), i, sens dubte, a Reims en ocasió del baptisme del rei Clodoveu (*Historia Francorum*, II, 31).³⁵ En la litúrgia romana, el vessament de l'oli sant a dins de l'aigua és desconegut per l'*ordo* del Sacramentari gelasià, però s'esmenta explícitament en l'OR, que conserva la rúbrica següent: «Haec omnia expleta, fundit chrisma de vasculo aureo intro in fontes super ipsam aquam in modum crucis; et cum manu sua miscitat ipsum chrisma cum aqua et aspergit super omnem fontem vel populum circumstantem».³⁶ Sens dubte, s'hi prescriu la infusió del crisma i que el ministre remeni l'aigua amb la mà per barrejar-ho bé.

32. Irénée-Henri DALMAIS, *Las liturgias orientales*, p. 70-71.

33. Victor SAXER, *Les rites de l'initiation chrétienne...*, p. 451 i, sobretot, p. 460.

34. *Ibid.*, p. 478.

35. *Ibid.*, p. 526-527.

36. Michel ANDRIEU, *Les Ordines Romani...*, vol. II, p. 445; Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol. II, p. 691.

A Hispània també tenim constància de la infusió del crisma en la benedicció de la font. A més del testimoni de Gregori de Tours a propòsit d'Osen suara esmentat, coneixem aquesta pràctica per Ildefons de Toledo en el seu *Liber de cognitione baptismi*, escrit segurament entre el 657 i el 667. Hi explica que el bisbe primer de tot submergeix el *lignum crucis* («signaculo ligni crucis contingit aquas»), recita un exorcisme, infon l'oli («oleum infundit») i beneeix l'aigua («benedictionem profert»).³⁷ També la litúrgia hispànica recull aquest ritu de la infusió del crisma: el *Liber ordinum*, no en la vigília pasqual — quan té lloc el baptisme solemne —, sinó en l'*ordo celebrando quolibet tempore* previst per conferir el baptisme en qual-sevol moment de l'any, i que, segons M. Férotin, es pot datar al segle vi.³⁸

De tot aquest repàs que he fet per la litúrgia baptismal i la pràctica de la *inmixtio* del crisma m'agradaria subratllar la seva cronologia tardana, posterior al segle vi i ben entrat el segle vii. Això coincideix amb el fet que només tinguem rastres d'oli en la piscina petita de Son Peretó — que és la més tardana — i que no en trobem a la gran, més antiga. Segurament, la remodelació del baptisteri de la fase II al segle vi ja va incloure aquest ritu d'immersió de l'oli sant, el qual es coneix ja a la Gàl·lia, a Hispània i també probablement a Roma. No m'atreviria a posar-lo en relació amb una influència bizantina, però, per molt que la basílica presenti una metrologia calculada en peus grecs. Ja he subratllat com, malgrat la reforma del baptisteri en la segona fase, aquest manté la seva disposició als peus de la basílica i l'esquema hispànic mediterrani. Les influències orientals són innegables, però sempre conservant els trets identitaris hispànics.

37. ILDEFONS DE TOLEDO, *Liber de cognitione baptismi*, c. 99. Sobre la immersió de la creu, cf. Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El ritu de la "intinctio crucis" en la benedicció de l'aigua baptismal», *Revista Catalana de Teologia*, 27 (2) (2002), p. 352-359.

38. Marius FÉROTIN, *Le Liber ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*, París, Librairie de Firmin-Didot et Cie., 1904, col·l. «Monumenta Ecclesiae Liturgicae», núm. v, col. 21-35.